

UOT: 796.5

Bünyamin QƏMBƏRLİ
Azerbaycan Turizm və Menecment Universiteti, doktorant
b.n.qemberli@gmail.com

Azərbaycanda milli oyunların turizmin gəlişməsində rolu

**The role of National Games in the Development of Tourism
in Azerbaijan**

Роль национальных игр в развитии туризма в Азербайджане

Xülasə: Azərbaycan yer üzünün ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Bu mədəniyyətin öyrənilməsi, ondan yeni nəslin düzgün tərbiyə olunması, bütün dünya insanının yetərinə yararlı bilməsi üçün təbliğ olunması mühümdür. Mədəniyyətin təbliğində turizm mühüm rol oynayır. Bu mədəniyyətin böyük və geniş yayılmış sahələrindən biri fiziki mədəniyyətin əsas tərkib hissələrindən olan oyun və yarışlardır. Müxtəlif dövrlərdə daşdığı xarakterdən asılı olmayaraq oyun və yarışlar onu yaradan və yararlanan xalqın yaşayış tərzini, maraq dairəsini, bilik, bacarıq və vərdişlərini, tarixi inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından çox maraqlıdır. Bütün türksoylu xalqlar kimi Azərbaycan türkləri də belə oyun və yarışlar baxımından çox zəngin irsə sahibdir. Azərbaycanda çox geniş yayılan, tarixi qədim və turistlərin ciddi marağına səbəb olacaq belə oyunlardan biri atüstü oyunlardır. Atüstü oyunlara "Çovkan", "Papaq" və "Sürpapaq" oyunlarını göstərə bilərik. Bu oyunlar orta əsrlərdə olduğu kimi təqdim olunsaydı turistlərin çox marağına səbəb olardı. Turistlərə maraqlı olan digər bir sahə Zorxanadır. Zorxana öz quruluşu, oyunları və bu oyunların aparılması qaydaları ilə ciddi turist cəlbinə səbəb olar. Bu və digər oyunlarla festivallar və karnavallar da keçirmək olar.

Açar sözlər: Çovkan. Papaq. Sürpapaq, Zorxana, milli oyunlar.

Abstract: Azerbaijan is one of the existing oldest cultural centers on earth. The study of this culture, utilization of this on the formation of new generation correctly, recommendation of full usability of peoples all over the world is vital. Tourism plays an important role in promoting of culture. One of the largest and wide spread types of this culture are games and competitions which are important parts of physical culture. Due to its characters in various times, games and competitions are very important for

learning the lifestyle, interests, knowledge, capacity, the stages of historical development of the peoples who created and benefited from it. Like all Turkish noble peoples, Azeri Turks have also very rich heritage in , such games and competitions. One of the very wide spread, ancient, historical, will be cause of the interest of tourists in Azerbaijan is horse games. We can show games "Chovkan", "Papaq", "Surpapaq" as horse games. If these games are presented as in the Middle Ages, it can be cause of tourist's interest. Zorkhana includes to the interest area of tourists as another side. The Zorkhana can be serious cause of the visitor interest's with it's self-organization, games and the rules for the creation of these games. With this and such type of games would also organize festivals and carnivals.

Key words: Chovkan, Papaq, Surpapaq, Zorkhana, national games.

Резюме: Азербайджан-один из древнейших центров мировой культуры. Важно изучение этой культуры, правильно воспитывать новое поколение, пропагандировать ее для того, чтобы люди всего мира могли ее использовать. Туризм играет важную роль в пропаганде культуры. Одной из распространенных областей этой культуры является физическая культура, основными составляющими которой являются игры и соревнования. Независимо от характера, который они носили в разные времена, игры и соревнования очень интересны с точки зрения изучения образа жизни народа, круга интересов, знаний, умений и привычек, этапов исторического развития, которые его создают и используют. Азербайджанские тюрки, как и все тюркские народы, имеют очень богатое наследие с точки зрения игр и соревнований. Одним из самых широко распространенных в Азербайджане, исторически древних и вызывающих большой интерес у туристов, являются конные игры. В конных играх можно отметить такие виды, как «Човкан», «Шляпа» и «Сюрпапаг». Если эти игры будут представлены так же, как и в Средние века, это вызовет большой интерес у туристов. Еще одна область, которая интересна туристам Зорхана. Зорхана своей структурой, правилами проведения игр может вызвать серьезную туристическую привлекательность. С этими и другими играми также можно проводить фестивали и карнавалы.

Ключевые слова: Човкан. Шляпка. Сюрпапаг, Зорхана, национальные игры.

1. Giriş

Azərbaycanın dünyanın ilk antropogen məskənlərindən [1, s. 6, 11; 11, s. 5] və bəşər sivilizasiyasının ilkin ocaqlarından biri [8, s. 6; 5, s. 5; 15,

s. 31] olduğu fikrini əsas götürərək dəyə bəlik ki, mədəniyyətin bir çox sahələri burada qədim zamanlardan mövcuddur. Yeddi cildlik Azərbaycan tarixinin birinci cildində də qeyd olunur ki, "Azərbaycan yer üzünün ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Onun tarixi ərazisinin sakinləri minilliklər ərzində yaratdıqları zəngin mədəni irs qoyub getmişlər" [8, s. 6]. Bu gün bu mədəniyyətin dərinədən öyrənilməsi ilə yanaşı, ondan həm yeni nəslin düzgün təbəyi olunması, həm də bütün bəşəriyyətin yetərinə yararlı bilməsi üçün təbliğ olunması da mühüm məsələdir.

İndiki dövrdə maddi və mənəvi dəyərlərin təbliğində turizm mühüm rol oynayır. Azərbaycanın isə turizm potensialı çox böyükdür. H. Soltanova haqlı olaraq Azərbaycanda turizm sektorunun üstün (güclü) cəhətlərindən "ölkənin zəngin tarixi-mədəni abidələri və milli irsi"ni, "xüsusi dəyərlərə malik adət-ənənələr"ni və "şərq və qərb memarlıq üslubunu özündə əks etdirən tikililər"i [27, s. 355] qeyd edir. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində də bu cəhətlər qeyd edilib [7]. Təəssüf ki, belə böyük imkanlardan yetərincə yararlanı bilmirik. Araşdırmaçılar bunun əsas səbəbini "təbii, tarixi və mədəni irsin zəif təbliğ olunması"nda [27, s. 356] görür. Bu baxımdan gündümüzdə yazılı, cızılı, tikili, toxuma, döymə, oyma olmasından asılı olmayaraq hər bir maddi-mədəniyyət abidasının təbliği çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı bir də insanın özündə cəmləşdiriyi, daşdığı və yaşatdığı böyük və çoxçoxşəxslili bir mədəniyyəti sahəsələri var. Musiqi, rəqs, geyim, yemək-mətbəx mədəniyyəti bunlardandır. Bu sahənin ən böyük və geniş yayılmış sahələrindən biri isə fiziki mədəniyyətin əsas tərkib hissələrindən biri olan ənənəvi oyun və yarışlardır.

2. Ədəbiyyat incələmə

Elmi ədəbiyyatda Azərbaycan milli oyunlarını müəyyən qədər araşdırılıb. Ancaq bu araşdırmalar daha çox tarixi, mədəni və hərbi işlərdə istifadə baxımından öyrənilib. Yeddi cildlik Azərbaycan tarixinin I cildində [8] Azərbaycanın qədim tarixi ilə yanaşı Azərbaycanda fiziki mədəniyyət də araşdırılıb. Bu əsərin tarixi, hərbi və sənətkarlıq baxımından araşdırılıb. Həmçinin Üç cildlik Azərbaycan etnoqrafiyasının I cildində də [5], Q.Əhmədovun "Bu günə necə gəlib çıxmışıq" [11], M.Hüseynovun "Uzaq daş dövrü" [13], X.Xəlilili "Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi" [15], N.Quliyevanın "Etnoqrafiya və Etnologiya" [18] kitablarında bu məsələlər daha çox etnoqrafik məqsədlərlə öyrənilib. M.Kaşğarlının dörd cildlik "Divanü lüğət-it-Türk" kitabının III cildi [16] da daxil olmaqla bütün cildləri tarixi mənbə kimi dövrün tarixini, dilini, mədəniyyətini öyrənmək baxımından çox dəyərlidir. M. Abbaslının "Şah İsmayıl Xətəinin ömrü

yolu miniatürlərdə" [1], S.M.Onullahinin "XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi" [24] kitablarında bu məsələlərə tarixi baxımdan dövrün hakim dairələrinin fəaliyyəti və sonatkarlıq sahələri kimi qeyd olunub. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı türksoylu xalqların tarixinin, mədəniyyətinin, dilinin, öyrənilməsi ilə yanaşı, onların qəhrəmanlıq səlnaməsi kimi hər zaman araşdırılmağa ehtiyac duyulan çox dəyərli bir mənbədir. "Azərbaycan xalq dastanları" [29], "El nəğmələri, xalq oyunları" [21], "El-oba oyunu, xalq tamaşası" [4], "Azərbaycan milli xalq oyunları" [3], "Azərbaycan xalq bayramları. oyun və əyləncələri" [9] kitablarında və "Dərin köklər" [30], "Novruz bayramında Azərbaycanın xalq oyunları" [18] məqalələrində milli oyunlar əsasən şifahi xalq ədəbiyyatının, bayram və şənliklərin öyrənilməsi baxımından araşdırmaya cəlb olunub. Azərbaycan miniatürləri [6], Azərbaycan geyimlərinin bədii-dekorativ xüsusiyyətləri [10] kitablarında milli oyunlar orta əsrlərdə Azərbaycanda bədii-dekorativ araşdırmaları baxımından verilib. H. Sarabskinin "Köhnə Bakı" [25] əsəri isə xatirələr kitabıdır və bu kitabda milli oyunlarla bağlı məsələlər araşdırmaya cəlb olunub. "Azərbaycanda bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf tarixi" [2] kitabı adından göründüyü kimi oyunların tarixini araşdırma baxımından maraqlıdır. "İslamda idman" [26] kitabı və "Atüstü oyunlar milli dəyərlərin təmsilçisi kimi" [12], "Zorxana idman növü" [19], "İslam dünyasında oyun və idman" [20] məqalələri qeyd olunan oyun və yarışları islam kontekstində, "Qarabağda atüstü oyunlar və çövkən" [14] məqaləsi isə ümumtürk kontekstində araşdırır. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi və Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı [27] kitabı isə turizmi daha çox iqtisadiyyat baxımından araşdırır.

3. Dartsıma

Tarixin müxtəlif dövrlərində daşdığı xarakterdən asılı olmayaraq bu oyun və yarışlar onu yaradan və istifadə edən xalqın yaşam tərzini, maraq dairəsini, bilik, bacarıq və vərdişlərini, xalqın apardığı mübarizənin məqsədini, tarixi inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından çox maraqlıdır. Bu oyun və yarışların öyrənilməsi qədr onun dünyaya çatdırılması da çox önəmlidir. Çünki bu gün hər bir xalq öz yaradığı mədəniyyətini daha geniş tanınmasına çalışır. Bu tanıtım bir tərəfdən həmin xalqın tarixinin, düşüncə səviyyəsinin, mədəniyyətinin digər insanlar tərəfindən öyrənilməsinə, yayılmasına, istifadəsinə xidmət edirsə digər tərəfdən də onun başqaları tərəfindən mənimsənilməsinin qarşısını alınmasına, qorunmasına və inkişafına xidmət edir. Müasir dövrdə dünyanın hər yerində, hətta inkişaf etmiş dövlətlərdə belə mədəniyyətin bütün növləri kimi oyun və yarışların da tanınımında və təbliğində turizmin imkanlarından geniş istifadə edilir.

Bütün türksoylu xalqların olduğu kimi Azərbaycan türkləri də belə oyun və yarışmalar baxımından çox zəngin bir sərvətə sahibdir. Azərbaycanda geniş yayılan bu oyunların bir çoxu həm tarixilik baxımından, həm də əzli-nəməxsusluq baxımından digər ölkələrdəki oyun və yarışlardan fərqlidir. Azərbaycanda tarixi qədim olmaqla yanaşı çox geniş yayılan və turistlərin ciddi marağına səbəb olacaq belə oyunlardan biri atüstü oyunlarıdır. E. Əmirli yazır ki, "Xalq oyunlarının bir parçası olan atüstü oyunlar ritual xarakterli olsa da, öz mənşəsinə görə türk etnosunun özünəməxsus həyat tərzini, dövlətçilik əsasını ilə sıx bağlıdır" [12, s. 94]. Atüstü oyunlardan ən geniş yayılan Çovkan oyunudur [9, s. 88; 18, s. 157; 20, s. 122-123] (şəkil 1, 2). Çovkan oyununun yaranma tarixi dəqiq bilinməsə də, araşdırmaçı filoloq Ə.Sultanlı tərəfindən yaranmasının qəbilə quruluşu dövrünə aid etdiyi [28, s. 23] və M.Təhməsinin də Ə.Sultanlının fikrini dəgür qəbul etdiyi [29, s. 16-17], dilçi A.Məmmədov tərəfindən isə leksik tərkibinə, morfoloji və sintaktik quruluşuna görə II-VI əsrlərə aid edilən (30) Dədə Qorqud Kitabının "Salur Qazanın evi yağdağlıq boy"unda rast gəlik. Burda Qaraciq çoban kafirlərə

Qılıncunu nə ögərsən, mərə kafir,

Əgri başlı çovkanınca gəlməz mana! [17, s. 39]

deyir. Dədə Qorqud kitabında Qaraciq çobanını kafirin qılıncını özünlün çovkanını ilə müqayisə etməsi onu göstərir ki, bu dövrdə Azərbaycanda çovkan oyunu geniş yayılmışdı və oğuz bəylərinin çobanı Qaraciq da bu oyunu oynayanlardan biri idi. Araşdırmalara görə orta əsrlərdə Çovkan olduqca məşhur olub [9, s. 42-49; 18, s. 77-78; 1, s. 43; 31, s. 8; 4, s. 245-246]. Çovkan sözü M.Kaşğarlının lüğətində "Çöğən" olaraq verilib və "topu çəkmək üçün işlədilən ucu əyri bir dəyənək" [16, s. 150] kimi izah olunub. Bu o deməkdir ki, oyunun adı oyunda istifadə edilən alətdən götürülüb. Mənbələrdən aydın olur ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda kişilərlə bərabər qadınlar da çovkan oynayırmışlar. Nizami Gəncəvi həm "Xosrov və Şirin", həm də "İsgəndərnəmə" əsərində kişilərlə yanaşı qadınların da mahir çovkan oynayan olduqlarını göstərir.

Dişi aslan kimi yetmiş nəfər zif

Şirinin yanına gəldi qayğısuz.

Cürətdə hər biri bir İsfəndiyar,

Rüstəmi-Zal kimi ox atdılar.

Çovkan oynamaqda çox çevikdilər,

Göydə qağırdılar topu, müxtəsər [23, s. 120].

yaxud da

Şirina dediki: "Gəl at çaparaq,
Bu geniş düzəndə çovkan oynayaq".
Xosrovun topuna çovkan atdılar,
Gözəllər səs-küylə at oynatdılar [23, s. 121].

Bununla yanaşı Nizami Gəncəvi İsgəndərnamə əsərində də qadınların kişilər kimi mahir çovkan oynadıqlarını yazır [22, s. 34, 115]. Azərbaycanda bir belə geniş yayılan bir oyun zamanında dünyaya tanındığından bu gün dünyada "Polo" adı ilə tanınır və yarışlar keçirilir (şəkil 3. 4). Araşdırmaçılardan E.Acalov və N. Quliyeva Çovkan oyunun Azərbaycandan Hindistana və ordan isə XIX yüzillikdə İngiltərəyə keçdiyini və "Polo" adlandırıldığını yazır [2, s. 10; 18, s. 78]. Yeri gəlməşkən onu da qeyd etməliyəm ki, Çovkan oyununda orta əsrlərdə istifadə edilən top bugünkündən tam fərqlənirdi. Araşdırmaçılar qeyd edir ki, orta əsrlərdə Çovkan oyununda istifadə edilən top xüsusi ustalar tərəfindən hazırlanırdı. Bəzən yüngül ağacdan, bəzən darənmiş yundan və ya at tükündən hazırlanan və yumruq boyda olan bu top dəri ilə üzünirdi [3, s. 4; 9, s. 47]. Təbii ki, yundan hazırlanaraq dəri ilə üzünən topla oyunun hava ilə doldurulan topla oynanan oyundan həm sürət, həm bacarıq, həm cəldlik və çeviklik baxımından fərqli olacaq. Etnoqraf N.Quliyeva və E.Acalov xüsusi olaraq vurğulayırlar ki, orta əsrlərdə Çovkan oyunu həm atla, həm də atsız oynanıb [18, s. 77; 2, s. 9]. Bizim fikrimizcə orta əsrlərdə Çovkan oyununun atla oynanılması ilə yanaşı atsız oynanması tam qəbul edilən haldır. Çünki at olmayanların və kasıbların atının olmamasından dolayı o dövrdə çox geniş yayılan və şöhrət qazanan belə bir oyunun zövq və həyəcanından kənar qalması mümkün deyildi. Hətta E.Acalov qeyd edir ki, "Xalq kütlələri arasında piyada oyun daha geniş yayılmışdı" [2, s. 9]. Təbii ki, atı olmayan insanlar bu oyunu bütün oyun qaydaları əsas tutularaq atsız olaraq oynamağa məcbur olmuşlar. Əhəlinin böyük bir hissəsinin də imkansız olduğunu nəzərə alsaq atsız Çovkan oyununun daha geniş yayıldığı aydın olar. Elə buradaca qeyd etmək istərdik ki, atsız oynanan Çovkan oyunu dövrümüzdə geniş yayılan ot üstə xokkey oyununun əsasını təşkil edir.

Orta əsrlərdə çovkan oyunu o qədər məşhur olmuşdur ki, bir çox xəndək sahəsində də yer almışdır. Sank-Peterburq "Ermitaq" muzeyində saxlanan vaza üzərində [2, s. 10; 18, s. 78], kitabların tərtibatında çoxlu miniatürlərdə Çovkan oyununun təsviri verilmişdir [6. S. 104-109; 1, s. 82-85; 10. s. 307] (şəkil 5). Sənətnəşnas S. Dünayamalıyeva bu miniatürlər əsasında orta əsrlərdə çovkan oynayanların geyimini tədqiq edib [10]. Biz düşündürük ki, S. Dünay-

maliyyənin müəyyənləşdirdiyi geyimlərlə və içi yunla doldurulmuş dəri topla oynanan Çovkan oyunu turistlər üçün çox maraqlı oldu. Bu oyun vasiyyəti ilə həm orta əsrlər Azərbaycan milli geyim mədəniyyətini, həm çovkan oyunu təbliğ olunar, həm də turistlər üçün maraqlı, əyləncəli program tərtib olunar, eyni zamanda milli geyimlərin, çovkan ağacının və çovkanbanın-çovkan oynayanın simvolik heykəllərinin satışı ilə turizm gəlirlərinə qatqı etməsi olar.

Bu gün orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılan bütün Azərbaycan milli oyunlarının həm digər xalqlar tərəfindən mənimsənilməsinin qarşısını alınması, həm də mədəniyyətinin təbliği məqsədi ilə dünyaya tanıtılması çox vacibdir. Bu həm də Azərbaycanda turizmin inkişafına və yeni turizm sahəsinin yaranmasına səbəb ola bilər. Belə oyunlardan biri Qopuq-Qəpəq oyunudur. Bu oyun da orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılan atüstü oyunlardandır [9, s. 41; 20, s. 123; 4, s. 53; 24, s. 165]. Bu oyun zamanı iştirakçılar oyun meydanının ortasında basdırılmış altı metr hündürlüyündə dirəyin üstünə qoyulmuş qızıl almanı, camı və ya içi qızıl pulla doldurulmuş bir camı atı sürətlə sürürək oxla vurub salmalıdır [9, s. 41; 4, s. 53; 20, s. 123; 24, s. 165]. Dirəyin başına qoyulan qiymətli əşyanı atdığı oxla vurub salan oyunçu qalib olur. Bu oyunda iştirakçıdan həm gözəl at çapmaq, həm atı ustalıqla idarə etmək, həm mahir ox atmaq, həm cəldlik, çeviklik, həm də dəqiqlik tələb olunur. Bizim fikrimiz belədir ki, bu oyunu da orta əsr geyimində oynamaqla həm turist cəlbinə nail olmaq olar, həm də bu oyunu təbliğ etməklə digər xalqlar və ya toplular tərəfindən mənimsənilməsinin qarşısını almaq olar. Araşdırmaçılar "Piyalə və ox" oyununun da "Qopuq-Qəpəq" oyunu ilə eyni olduğunu qeyd edir [20, s. 123; 4, s. 172]. Araşdırmaçılara görə orta əsrlərdə Azərbaycanda "Qopuq-Qəpəq" oyununu varlılar-zadəganlar, "Piyalə və ox" oyununu isə sadə camaat oynayırdı. Burdaca qeyd edək ki, araşdırmaçıların qanətinə görə həm "Çovkan" oyununda, həm də "Qopuq-Qəpəq" və "Piyalə və ox" oyunlarında istifadə edilən atlar xüsusi təlim görmüş atlar olmaqla yanaşı, həm də bu atlar hər oyun və yarış üçün xüsusi hazırlanırdı [31, s. 8; 21, s. 168; 3, s. 5; 9, s. 47].

Azərbaycan atüstü milli oyunlarından turistlərin marağına səbəb olacaq başqa bir oyun isə "Papaq" oyunudur (şəkil 6, 7). "Papaq" oyunu da tarixi qədim olmaqla yanaşı həm də orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmışdır [Aslanov. 1984:169-170]. Papaq oyununda cəldlik və çevikliklə yanaşı atı gözəl idarə etmək, at üstündə müvazinətini saxlamaq kimi vərdişlərin də olması vacibdir. Tez-tez atı müxtəlif tərsiflərə döndərmək, çapmaq və anidən durdurmaq atın idarə olunmasını çətinləşdirdiyi kimi, oyunçunun da sağa, sola, qabağa və arxaya əyilməsi müvazinətin saxlanmasını çətinləşdirir. Bu ikisinin birlikdə olması isə xüsusi bacarıq və ustalıq tələb edir.

Papaq oyunu həyəcanlı olduğu qədər, həm də əyləncəli oyundur [2, s. 12; 4, s. 169-170; 18, s. 79]. Oyun fərdi xarakter daşıyır. Yəni hər oyunçu öz qələbəsi üçün çalışır. Oyunda 8-12 atlı oyunçu iştirak edir. A. Xəlil oyununda beş oğlan və bir qız oyunçunun iştirak etdiyini yazır [14, s. 39]. Oyun zamanı hər bir oyunçu öz papağını qorumaqla yanaşı digər oyunçulardan ən az ikisinin papağını götürməlidir (şəkil 8, 9). Papağı götürülmüş oyunçu uduzmuş hesab edilərək atdan düşür və oyundan çıxır. Oyun zamanı ən tez kim iki oyunçunun papağını götürsə o qalib hesab edilir. Oyunda bir nəfər də qızın iştirak etməsi isə oyunu həm çətinləşdirir, həm də əyləncənin dərəcəsinə artırır. Qız oyunçu toxunulmazdır. Oğlan oyunçular ona toxuna bilməz. Amma qız oyunçu oğlanların papağını götürə bilər [2, s. 12; 4, s. 169-170; 18, s. 79]. Oyunu idarə edən hakim də oyunçular kimi atlı olur. Hakim oyun zamanı elə mövqə tutmalıdır ki, hər zaman bütün oyunçuları görə və oyuna nəzarət edə bilsin.

Azərbaycanda orta əsrlərdə geniş yayılmış və bu gün çox maraq doğuracaq oyunlardan biri də "Sürpapaq" oyunudur (şəkil 10). Hər biri 6 nəfərlik iki komanda ilə oynana bu oyun 150-200 metr uzunluq və 60-120 metr eni olan meydanı keçirilir [14, s. 39]. Meydanın hər iki tərəfində hündürlüyü 3 metr olan dirək basdırılır ki, hər dirəyin də başında diametri 50 sm olan halqa olur (şəkil 11). Oyunçular ələ keçirdikləri papağı bu halqadan keçirməlidirlər (şəkil 12, 13). E.Aslanov oyun zamanı içi samanla doldurulmuş papaqdan [4, s. 191], A.Xəlil isə içi taxta yonqarı ilə doldurulmuş üstü yunlu qoyun dərisindən [14, s. 39] (şəkil 14) istifadə edildiyini yazır. D.Quliyev "Sürpapaq" oyunun mütəəsir basketbola oxşadığını qeyd edir [32]. Bəli "Sürpapaq" oyunu müəyyən qədər basketbol oyununa oxşayır və bizim fikrimizcə mütəəsir basketbolun yaranması və formalaşmasında "Sürpapaq" oyununun təsiri çox olub. Ciddi oyun qaydaları ilə keçirilən bu oyunun turistlər tərəfindən çox maraqla qarşılanacağı şübhəsizdir.

Azərbaycanda turizmə təsir edəcək digər bir sahə isə Zorxana oyunlarıdır. Bir neçə oyunu özlündə birləşdirən [9, s. 49] Zorxana oyunlarından istifadə həm Azərbaycan xalqının fiziki mədəniyyətini, həm orta əsrlərdə əhəlinin orduya hazırlanma yollarını, həm əyləncə və yarışların formasını, həm o dövrdə döyüş hazırlığı, yarış və əyləncələrdə istifadə olunan alətləri, həm fiziki hərəkətlər üçün xüsusi yaradılmış arxitektura və memarlıq nümunələrini, həm də geyim, tamaşa və təqdimat mədəniyyətini təbliğ etmək məqsədi ilə, eyni zamanda turistlərin istirahət və əyləncəsini maraqlı təşkil etmək baxımından çox yararlı olur.

M.Dadaşzadə yazır ki, "Tarixi məlumatlardan aydın olur ki, zorxana orta əsrlərdə Azərbaycanda idman sarayı rolunu oynamışdı" [9, s. 50], digər araşdırmaçılar isə zorxananın bir qədər mütəəsir atletik gimnastika salonunu

xatırladığını yazır [26, s. 34]. E.Mustafayev "Zorxana" sözünün arəb və fars mənşəli iki sözdən ibarət olub lüğəti mənasının güc, qüvvət evi mənasını verdiyini bildirir [19, s. 101]. Zorxanalar öz arxitektura quruluşuna görə ilk baxışdan turistlərdə maraq oyadacaq tikililərdəndir (şəkil 15, 16). Zorxana oyunlarının keçirildiyi uzunluq və eni on metr, dərinliyi isə bir metr ya da bir metr yarım olan əsas meydan "süfrə" adlanır [25, s. 68; 9, s. 52]. Tamaşaçılar üçün süfrənin dövrəsində geniş səki düzəldilirdi [26, s. 35; 9, s. 52]. Səkidən yuxarıda zorxananı idarə edən mürşid, dümbəkçi və musiqiçilər üçün də yer düzəldilir [25, s. 69; 9, s. 56; 26, s. 35]. Mürşid tavandan asılan zəng vasitəsi ilə oyunun başlamasını, qurtarmasını və oyun qaydalarını pozan oyunçulara xəbərdarlıq və cəza verdiyini bildirmək üçün istifadə edirdi [26, s. 35; 9, s. 53]. Dümbəkçi arabir qurudulmuş ətirli otlardan mənaldığı oda ataraq zorxanada daim xoş iy olmasını təmin edirdi. Təkcə elə təsvir etdiyimiz bu quruluş turistlərdə ciddi maraq oyudaraq onlarda Azərbaycan, onun qədim tarixi, mədəniyyətinin səviyyəsi, növləri, arxitekturası, oyun, əyləncə və yarışları haqqında zəngin təəssürat yaradacaq. Biz düşüncük ki, turistlərin zorxana gəzintiləri zamanı orta əsrlərdə istifadə olunan musiqi alətlərindən yararlanmaq isə musiqi mədəniyyətimizin tarixinin, musiqi alətlərimizin çeşidlərinin təbliği və inkişafı baxımından faydalı olar.

Zorxana iştirakçılarının xüsusi geyimi olur. Əvvəllər dəridən hazırlanan, son dövrlərdə isə dərinə qalın parçanın avaz etdiyi bu şalvar "Tənbən" (şəkil 17) adlanır [9, s. 53]. Öz arxitektura quruluşu, tərtibatı, geyimi ilə ciddi bir turist marağına səbəb olacaq zorxana burda istifadə olunan oyun sistemi ilə də tam mənasında özünəməxsusluq yaradır. Zorxanada fasilə ilə bir birinin ardınca yeddi oyun keçirilir [26, s. 35; 9, s. 52-53]. Bu oyunlar-Quluncusdırma (Sino) oyunu (şəkil 18, 19, 20), Ayaqdöymə (Yekpa) oyunu, Mil oynatma (şəkil 21, 22), Daşqaldırma (Yekbagir) oyunu, Kəbbədə və ya Kəmanə oyunu, Çərxə və ya Təndövrə-çəngi oyunu (şəkil 23, 24, 25, 26) və gülləşdir[25, s. 68-72; 9, s. 53; 26, s. 35].

Nəticə

Bizim düşüncəməz belədir ki, bütün bu qeyd etdiyimiz oyun və yarışların istər ayrı-ayrılıqda, istərsədə birlikdə turist marşrutlarına daxil edilməsi həm turistlərin ciddi marağına səbəb olar, həm Azərbaycan xalqının tarixi, mədəniyyəti, arxitektura və memarlığı, düşüncə sistemi, geyim tərzini, əyləncə xarakterli oyun və yarışları, istifadə etdiyi alət və vasitələrlə tanış olar, həm də bu geyim, alət və vasitələrin satışı ilə ciddi gəlir qaynağı əldə etmiş olur. Bu qeyd etdiyimiz oyunların turist marşrutlarına daxil edilməsi ilə yanaşı milli oyunla festivalı və ya karnavalı da keçirmək mümkündür.

Şəkil 1

Şəkil 2

Şəkil 3

Şəkil 4

Şəkil 5

Şəkil 6

Şəkil 7

Şəkil 8

Şəkil 9

Şəkil 10

Şəkil 11

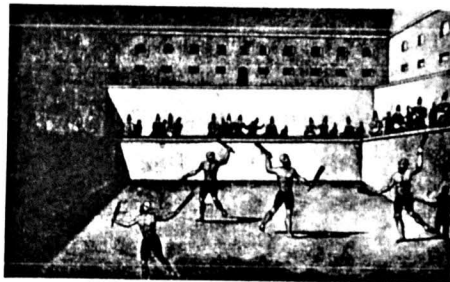

Şəkil 13

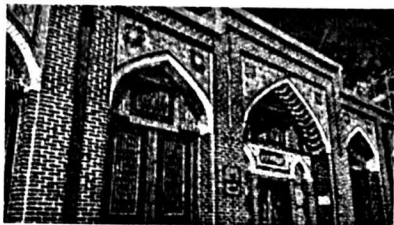

Şəkil 14

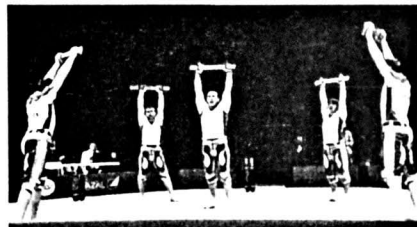
Şəkil 15

Şəkil 16

Şəkil 17

Şəkil 18

Şəkil 19

Şəkil 20

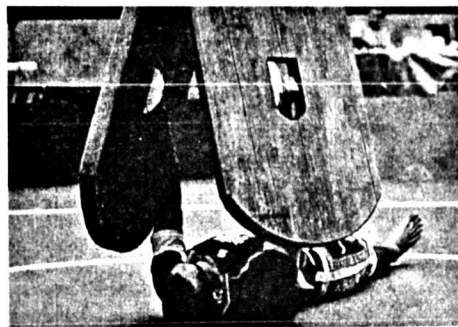
Şəkil 21

Şəkil 22

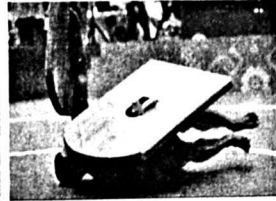
Şəkil 23

Şəkil 24

Şəkil 25

Şəkil 26

Ədəbiyyat

1. Abbaslı M. Şah İsmayıl Xətəinin ömrü yolu miniatürlərdə. Bakı, 1981, "İşıq" nəşriyyatı. 89 səh.
2. Acalov E. F. Azərbaycanca bədən tərbiyəsi və idmanın inkişaf tarixi. Bakı, 1985, Maarif nəşriyyatı, 144 səh.
3. Ağayev H. H. Azərbaycan milli xalq oyunları, Bakı, 1992, Azər-nəşr, 80 səh.
4. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı, 1984, İşıq nəşriyyatı. 276 səh.
5. Azərbaycan etnoqrafiyası. Üç cildə, I c. Bakı, 2007, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 544 səh.
6. Azərbaycan miniatürləri. Bakı, 2013, Şərq-Qərb nəşriyyatı evi. 248 səh.
7. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi.
8. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild (ən qədimdən-b. e. III əsri). Bakı, 2007, Elm nəşriyyatı. 520+40 səh.
9. Dadaşzadə M. A. Azərbaycan xalq bayramları. oyun və əyləncələri. Bakı, 1995, Elm. 88 səh.
10. Dünyamaliyyə S. S. Azərbaycan geyimlərinin bədii-dekorativ xüsusiyyətləri. Bakı, 2013, Elm, 448 səh.
11. Əhmədov Q. M. Bu günə necə gəlib çıxmış. Bakı. 1989, Azər-nəşr, 118 səh.
12. Əmirli E. Atüstü oyunlar milli dəyərlərin təmsilçisi kimi. İslam coğrafiyasında və Azərbaycanda xalq oyunları və meydan tamaşaları. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı. 2016, Elm və Təhsil nəşriyyatı. s. 93-99
13. Hüseynov M. Uzaq daş dövrü. Bakı, 1973, Gənclik. 70 səh.
14. Xəlil A. Qarabağda atüstü oyunlar və çövkən. Ümumtürk kontekstində Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Tərtər, 14 noyabr. 2014, 28-48 səh.
15. Xəlilli X. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. Bakı, 2007, MBM, 384 səh.
16. Kaşğari M. Divanü luğat-it-Türk. 4 cildə III c. Bakı. 2006, Ozan, 400 səh.
17. Kitabı - Dədə Qorqud. Bakı, 2004, Öndər, 376 səh.
18. Quliyeva N. "Etnoqrafiya və Etnologiya" (dərs vəsaiti). Ali məktəb tələbələrini üçün vəsait. Bakı, 2009, ADPU, 157 səh.
19. Mustafayev E. Zorxana idman növü. İslam coğrafiyasında və Azərbaycanda xalq oyunları və meydan tamaşaları Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı. 15 iyul 2016, Elm və Təhsil nəşriyyatı. s. 100-104

20. Nailə Əskər. İslam dünyasında oyun və idman. Azərbaycan xalqları. 2017, Cild 7. № 24, s. 118-123.
21. Nəbiyev A. M. El nəğmələri, xalq oyunları. Bakı, 1998, Azər-nəşr, 168 səh.
22. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə, Şərəfnamə. Bakı, 2004, Lider nəşriyyatı, 432 səh.
23. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 2004, Lider nəşriyyatı, 392 səh.
24. Onullahi S. M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı. 1982, Elm. 280 səh.
25. Sarabski H. Köhnə Bakı, Bakı, 2006, Şərq-Qərb. 144 səh.
26. Seyfullayev Qulu (Cənnət), Seyfullayev Ruhi. İslamda idman. Bakı. 2006, Nurlan, 82 səh.
27. Soltanova H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı, 2015, AZTU-nun mətbəəsi.
28. Sultanlı Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" və qədim yunan dastanları. Bakı, 1999, Elm. 475 səh.
29. Təhməsin M. H. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972, Elm, 399 səh.
30. Məmmədov A. . Dərin köklər. Kommunist qəzeti, 15 may 1984
31. Mədəniyyət.- 2010.- 17 dekabr 2010, s. 8. <http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2010/dekabr/147944.htm>
32. Quliyev D. Novruz bayramında Azərbaycanın xalq oyunları. <http://www.olimpnews.az/3414/get+Novruz+bayram%C4%B1nda+Az%C9%99r+baycan%C4%B1n+xalq+oyunlar%C4%B1?mod=news&act=archive&date=7/1/2017#.XKO0yVUZbIV>